

Odsjek za komparativnu književnost

Filozofski fakultet

Sveučilište u Zagrebu

Usamljenost u dnevniku Divne Zečević

Diplomski rad iz komparativne književnosti

Maja Hoić

Mentorica:

dr.sc. Maša Grdešić

Ak. god: 2018./2019.

Sažetak

Divna Zečević ostavila je iza sebe opsežan dnevnik pisan od 1961. do 2006. Repetitivnost žanra dnevnika i tendencija negativnim temama u dnevniku Divne Zečević omogućuje da se analitički izolira tema usamljenosti. Tema će se analizirati kroz pregled glavnih motiva dnevnika: otpor malograđanskome, pozicija žene u patrijarhalnom društvu Hrvatske druge polovice dvadesetog stoljeća, obiteljski odnosi, pozicija Divne Zečević u akademskom i umjetničkom krugu i marginalnost uzrokovana njenim pripadništvom nacionalnoj manjini. Analiza će se koristiti teorijskim pregledima o žanru dnevnika i njegovoj problematičnoj poziciji u odnosu tekstualnosti dnevnika s kontekstom života van njega.

Ključne riječi: Zečević, dnevnik, usamljenost, privatnost, povijest privatnog

Sadržaj

1. Uvod	4
1.2. Pregled glavnih motiva.....	6
1.3. Poslovni životopis Divne Zečević	7
2. Teorijski pregled.....	10
2.1. Žanr dnevnika – formalna i kulturna određenja	10
2.2. Forma, kronologija	10
2.3. Intima, osobno – kulturno-povijesni okvir	12
2.4. Intima i tekst dnevnika	13
2.5. Recepcija teksta dnevnika.....	16
2.6. Dnevnici i književno-teorijska podloga	18
2.7. Razlikovanje dnevnika od autobiografije.....	22
3. Dnevnik Divne Zečević i provlačenje teme usamljenosti.....	23
3.1. Zatvorenost na dnevnik	25
3.2. Tema svakodnevnog malograđanskog i obiteljskog života	27
3.3. Tema nedostižnosti.....	33
3.4. Zaposlenje koji odvlači od umjetnosti	37
3.5. Nacionalnost i usamljenost.....	39
4. Zaključak	43
5. PRILOG	46
6. LITERATURA	48

1. Uvod

Spisateljica i znanstvenica Divna Zečević vodila je do svoje smrti u 2006. godini opsežan dnevnik počevši u 24. godini života (1961. godina). Živjela je u Hrvatskoj kroz razdoblje Jugoslavije, kroz raspad tog sustava i početak novoosnovane Republike Hrvatske. Taj podatak bitan je s jedne strane zbog stavljanja njezinog života u kontekst institucija i društva unutar kojeg je djelovala i živjela, a s druge strane zbog konteksta žanra dnevnika i njegovog statusa u tom razdoblju.

Repetitivnost žanra dnevnika omogućuje da se na specifičan način iz njenog dnevnika analizira izolirana tema usamljenosti. Odabir te teme za obradu u ovom diplomskom radu pao je zbog ne samo zbog specifičnosti te teme u njenom dnevniku nego i zbog mogućnosti da se pokaže uzročno-posljedična veza forme dnevnika i njegovog sadržaja.

Ekstenzivnost dnevnika Divne Zečević omogućila je da se tema usamljenosti sagleda iz više perspektiva, ali i prouči razvoj stanja. Sama usamljenost javlja se u direktnim iznošenjima stanja, ali vidi se i u drugim prikrivenim elementima. Ona se može iščitati i iz intrinzičnih nepronalaženja dublje komunikacije s drugima i iz društvenih situacija koje su van njezinih utjecaja. Njena usamljenost jest dijelom isprovocirana s njene strane, ali i rezultat društvene marginalizacije i tuđih neprihvatanja nje same.

Ćirilica i njeno stanje u društvu suvremene Republike Hrvatske također je zanimljiv povod za objavljivanje izbora iz Dnevnika u 2017. godini i za njegovu obradu jer nudi neke elemente usporedbe njenih osobnih iskustava sa situacijama na koje današnji mediji evociraju. Divna Zečević je zbog želje za objavljivanjem djela na ćirilici iskazivala svoje pravo na slobodu izražavanja vlastite etničke pripadnosti. Objavljivanje umjetničkog djela na ćirilici u razdoblju kasnih osamdesetih koincidira sa sve većom netrpeljivost Hrvata prema pripadnosti Jugoslaviji i elementima srbizma u djelokrugu hrvatskih institucija. Iz njenog dnevnika može se iščitati

njena perspektiva takvog stanja u društvu i koliko je, zauzimajući se za svoju pripadnost, proživljavala sve veću izoliranost i usamljenost u institucijskom društvenom krugu.

Analiza dnevnika Divne Zečević zanimljiva je u pogledu konteksta ženskog pisanja dnevnika u društvu koje opresivno djeluju na pojedince koji ne osjećaju potrebu za praćenjem sustavnih odredbi ponašanja. Odnosno, čak i ako vanjskim društvenim djelovanjem prihvaćaju, tada dnevnik služi često kao jedino mjesto gdje mogu ostaviti trag o žalbi na takav sustav. Dnevnik je u tom pogledu medij za naknadno dobivanje jedne male i specifične priče žene pod represijom društvenih konvencija.

Javno i privatno se u samom dnevniku susreću i ostavljaju jezični trag tog sudara. Razvoj povijest privatnog vidi se na žanru dnevnika. Sve veća razina privatnosti kroz dvadeseto stoljeće razvija današnji oblik dnevnika i pruža fizičku izoliranost pojedincu u kojoj se on može posvetiti zapisivanju tekstova koji nisu namijenjeni čitanju. Sve veća razina privatnosti vodi i do sve veće izolacije pojedinca u osamljene i individualne radnje unutar četiri zida što vodi i do suvremenih rasprava o epidemiji usamljenosti u današnjem društvu.

Epidemija je također objavljenih i čitanih memoarskih proza. Sve je veća potreba za individualističkim istupom iz mase. U tom pogledu zanimljivo je analizirati kako se jedan marginaliziran i usamljen ženski život i Divnin ističuć položaj u društvu može paradoksalno smatrati reprezentacijskim za prikaz sudbine tlaćene ženske osobe.

U obradi njenog dnevnika, potrebno je naglasiti da se kao izvor izvor koristio isključivo objavljen izbor iz dnevnika kojeg je napravila Marija Ott Franolić u izdanju naklade Disput iz 2017. godine. Cjelokupan dnevnik koji je pohranjen u NSK nije konzultiran, smatrajući da je sam izbor u svojem opsežnom pokrivanju dnevnika dovoljan izvor za analizu. Razlog za takvo mišljenje leži u prirodi samog žanra dnevnika koji je pun ponavljajućih tema i motiva, a i ova analiza ima cilj izvršiti jednu tematsku analizu, s naglaskom na temu usamljenosti.

S jedne strane zbog kulturnih konteksta i stanja u kojima se nalazila Divna Zečević i koje je utjecalo na njen život i naposljetku na teme njenog dnevnika, ali također i zbog forme dnevnika, važno je napraviti poveznicu modernog doba, ojačanog osjećaja individualizma i građanskog društva s njezinim životom.

1.2.Pregled glavnih motiva

Analizirajući dnevnik izdvojeni su neki osnovni ponavljajući motivi i dat kontekst temi usamljenosti koja će se detaljnije analizirati (i izoliranosti kao usporedan i blizak termin). Neki od najnaglašenijih motiva jesu pisanje i rad. Divna Zečević, kao autorica književnih djela i znanstvenica na polju književnosti mnogo vremena provodi pišući što znanstvene radove, što umjetničke, ali i naposljetku piše dnevnik u kojeg zapisuje svoje kontemplacije u vezi pisanja i važnosti rada u životu. Pisanje i rad su motivi koji s jedne strane služe kao uvid u njenu filozofiju života i preference u životu (pisanje i rad smatra najpoželjnijom aktivnošću u životu), a s druge strane su performativni u situaciji kad ona te motive zapisuje u sam dnevnik. S time su vezana i sva obraćanja samom dnevniku i pisanja o pisanju dnevnika.

Malograđanski način života, naglašeno nepripadanje društvu koje zahtjeva od nje prihvatanje ženske uloge u koju se ne uklapa i etničko nepripadanje zbog pripadnosti srpskoj manjini (što s krajem osamdesetih godina dolazi sve više do izražaja) bitne su okosnice dnevnika. Uz te teme nazire se tema glume u društvu. Primjećuje određene obrasce ponašanja u društvu koje kritizira zbog neautentičnosti, ali i sama kritizira sebe da prihvata te društvene glumačke karakteristike.

Ljubav i težnja prema književnom i znanstvenom stvaralaštvu javlja se u distorziji s nametnutim pokušajem malograđanskog života. Kao rezultat te distorzije javljaju se teme nedostižnosti koje se uglavnom odnose na nedostižnost razine umijeća pisanja kao u njezinim idola i nedostižnosti željenog života i uspostave komunikacije. U toj nedostižnosti i nedostatku

komunikacije javljaju se s jedne strane egzistencijalne filozofske rasprave o smislu i besmislu života, s druge strane eksplicitno i implicitno iznošenje osjećaja usamljenosti.

Egzistencija u društvu u kojem u nedostižnosti umjetničkog zvanja i uronjenosti u malograđanski začarani krug ne nalazi sebi jednakog ponekad je direktan rezultat društvene izoliranosti, također ponavljajućeg motiva, a ponekad se javlja kao rezultat osobnog doživljaja i samoinicirane izoliranosti.

Navedene teme su konstanta kroz cijeli dnevnik. Razvoj postoji i kroz vrijeme se fokus izmjenjuje lagano. Neke teme postanu zastupljenije od drugih kako se privatan, institucionalan i umjetnički život razvija i mijenja. Određene teme dobivaju oslonca u vanjskim okolnostima i pojačavaju se. Najbolji primjer za to jest tema izoliranosti u osamdesetima s pojavom predratnih netrpeljivosti prema Srbima u Hrvatskoj i pojavom ratnog stanja.

Osim što se u odnosu na druge teme u usamljenosti na određen način križaju druge važne teme, odabir obrade te teme dogodio se osobito zbog specifičnosti žanra dnevnika i njegove negativne selekcije sadržaja. Ako se uzme sav potencijal i cjelokupan spektar situacija iz života koji se može tekstualno obraditi, pod negativnom selekcijom podrazumijeva se da sadržajno u žanr dnevnika, zbog njegovog kulturnog i formalnog konteksta, ulaze one koje se smatraju negativnima. Negativna selekcija je rezultat povijesnog konteksta žanra, pojave građanskog društva, individualizma i privatnog života, što će kratko biti obrađeno u poglavlju o povijesnom razvoju žanra.

1.3. Poslovni životopis Divne Zečević

Marginalnost se položaja Divne Zečević iz javnih i institucionalno opipljivih elemenata na prvu ne bi jasno uočila. Kroz poslovni životopis, koji se javlja u izdanju izbora iz dnevnika, vidi se njena aktivnost u spisateljskom i znanstvenom, ali i obiteljskom području.

Javni život vidljiv je iz poslovnog životopisa koji je nužno spomenuti za početak zbog konteksta vremena u kojem je osoba živjela, kao i zbog intertekstualnih i kulturalnih referenci na koje se u dnevniku oslanja.

Elementi poslovnog životopisa osobe pružaju vanjski i socijalni kontekst osobe. Informacije koje se nalaze u životopisima osoba uglavnom su temeljeni na društvenim i institucionalnim aktivnostima.

Sistemske pregled njezinog života već jest napravljen u tom smislu u izdanju izbora iz dnevnika. Taj životopis, odnosno kronologija bez intervencija priložen je u ovom diplomskom radu, jer se radi o pregledu već unaprijed izdvojenih društveno-institucionalnih ključnih događaja u životu.

Također bitni elementi koji se u kronologiji ne navode, a dio su njenog društvenog identiteta su pripadnost srpskoj nacionalnosti i pravoslavnoj ispovijesti. Ta određenja dobivaju nova značenja s krajem osamdesetih kad se politička situacija mijenja u Hrvatskoj, odnosno Jugoslaviji. Promjenom situacije se uočava njezin manjak ustručavanja u naglašavanju srpskog podrijetla čak i pri povećanju netrpeljivosti prema srpskom u Hrvatskoj.

Osim zbog činjenice da se iz njenog slučaja može vidjeti diskriminacija koju su srpski državljani doživljavali u doba prije i tijekom rata (a iz trenutnih slučajeva iz 2018. se vidi da se sve češće u medijima govori o slučajevima netolerancije pripadnika srpske nacionalnosti na teritoriju Hrvatske) to izdvajam stoga što te promjene naglašavaju njenu društvenu izoliranost i usamljenost.

Iz životopisa se vidi i životni smještaj u doba razvijenog modernizma i početka postmodernističkih tendencija u umjetnosti što je bitno zbog njenog znanstvenog i umjetničkog usmjerenja. U dnevniku postoje eksplicitna navođenja njenog čitanja Thomasa Manna i njegovog romana Doktor Faustus. Taj roman sam po sebi sadržajno naglašava društvenu

odvojenost i izoliranost umjetničkog života i djelovanja u odnosu na malograđanski život, a ujedno je pisan na temelju u njegovo vrijeme novih društvenih okolnosti kod kojih je zbog uspona nacionalističkog i kapitalističkog sistema porastao odmak umjetnika koji se bavi visokom književnošću od onog umjetnika i građanina koji se bavio popularnim i „nižim“ estetskim tendencijama. Tako se i kod Divne Zečević javlja suprotstavljanje ideje života osobe koja se bavi visokom književnošću i one malograđanske osobe koja prati i ispunjava svoje svakodnevne dužnosti kupovine, kućanskih i obiteljskih poslova. Ali kod Divne Zečević se ne ispunjava želja za odmakom od malograđanskog i time ona bude nepotpuno na dvije strane. Takva situacija pojačava usamljenost i izoliranost jer se ne nalazi u potpunosti u životnim okolnostima i društvenom okruženju koji bi ju ispunjavao i u kojem bi uspostavila potpunu komunikaciju.

Još jedan veoma bitan element koji se izravno ne spominje, odnosno ne naglašava zasebno jer u tom obliku životopisa ni nema potrebe, jest činjenica da ona kao žena je imala drugačije profesionalne i privatne okolnosti kad su u pitanju sve aktivnosti navedene u životopisu. Brak i rođenje djeteta je drugačije imalo značenje za nju kao ženu nego na njezinog supruga. U profesionalnim krugovima, kao što se saznaje iz dnevnika, ona je bila degradirana. Knjiga o dnevniku Dragojle Jarnjević koliko god je znanstvena, ipak uzima jednu pretpostavku usporedivih životnih okolnosti Dragojle i Divne na temelju očekivanih ženskih uloga koje se trebaju preuzeti i ispuniti. Sve to uvelike pripada u još jedan, i to najbitnijih, izvora njene borbe s usamljenošću.

Ujedno, navođenje točnog datuma dijagnoze Parkinsonove bolesti u životopisu upućuje na to da je to ključan datum kada se bolest dovoljno već uplela u mogućnost obavljanja profesionalnih zadaća, kao i datum koji je prikazao daljnji tijek u njenom obavljanju istog. Dijagnoza bolesti značila je da će se sposobnost uključivanja u normalan tijek posla postupno smanjivati sve do konačnog umirovljenja.

Njezin život se dakle odvijao kroz drugu polovicu dvadesetog stoljeća s razvijenim građanskim društvom, pojačanim osjećajem individualnog i privatnog. To je bitno zbog smještaja žanra dnevnika u razdoblje, odnosno shvaćanja konteksta žanra dnevnika, njegovog povijesnog razvoja i kulturnih određenja pisanja dnevnika, ali i pretpostavki o recepciji dnevnika.

2. Teorijski pregled

2.1. Žanr dnevnika – formalna i kulturna određenja

Žanr dnevnika je zanimljiv u pogledu toga koliko i na koji način se teorija književnosti bavila njime. „Malo je teorijske literature o dnevnicima. Sačuvanih i objavljenih dnevnika još je manje. (...) autobiografija je napisana za čitatelje, autori drugima žele ispričati svoj život, dočarati svoje društvene okolnosti, objasniti svoje odluke. Dnevnici su intimnije i neposrednije štivo, autori ih pišu da bi si olakšali dušu, iako su neki napisani i s čitateljima u vidu, namijenjeni objavljivanju.“¹

Svojom formom, praksom pisanja i pretpostavci o recepciji odudara od većine književnih žanrova. „Rezultat je te izdvojenosti intimnih zapisa iz proučavanja književnih žanrova nesigurnost istraživača kako ih proučavati, kojom ih teorijom potkrijepiti.“² U nekim slučajevima postoje i određenja dnevnika kao ne-književnog žanra zbog biografskih i povijesnih elemenata, ali teorije o jeziku, konstrukciji jezika, konstrukciji autorske instance u tekstu i s druge strane teorije o povijesnom tekstu sve više dnevnik nedvosmisleno stavljaju u područje književnoga teksta. Kao i na većinu književnih žanrova, na njega vrijeme ostavlja određene promjene u formi, društvenom i kulturnom kontekstu pisanja i čitanja.

2.2. Forma, kronologija

¹ Ott Franić, Marija. Dnevnik usmjeren nedostiznom: svakodnevica u ženskim zapisima. Zagreb: Disput, 2016., str. 27

² Ibid., str. 28

Sam okvir forme teksta opet nije toliko promjenjiv jer za određenje žanra treba zadržati oznake točnog vremena pisanja, datumske oznake koje uspostavljaju kronologiju, a i sadržajno se uvijek fokusira na samog dnevničara i njegove vanjske i interne događaje i doživljaje. Važno je određenje forme ta kronologija pisanja jer se time razlikuje od dnevniku najbližem žanru, autobiografije. Za dnevnik je veoma važno da se „vremenski razmak između događaja i pisanja o njemu svede na minimum, odnosno da se tekstom simulira istodobnost događanja i pisanja. Nužna posljedica takve vremenske perspektive dnevničkog pripovijedanja jest njegova osuđenost na kronologiju; dnevnik ne samo da poštuje kronologiju već je zapravo u tekstu uspostavlja“³

Finci u raspravi o dnevniku kao osobnom tekstu naglašava važnost spoja pisanja dnevnika s temporalnošću života koji ga dovodi u blisku vezu i s umjetnošću i sa svjedočanstvom. "Dnevnik je po sebi znak neposrednosti, proizvod osobnog iskustva i 'dokaz životne važnosti' napisanog, što je ovom obliku pisanja osiguralo mjesto u umjetnosti. U njima je vezanost za temporalno način razvijanja radnje u nekom određenom prostoru, s tom razlikom što 'radnja' sada ima svoju dramsku konstrukciju i onaj ritam koji je nužan u razvoju svakog umjetničkog djela. Takvo djelo nalikuje autentičnom svjedočanstvu, a ipak je u potpunosti artistski oblik." ⁴

Simuliranje istodobnosti događaja i pisanja dovodi do ispovjednog tona čime je na tragu autobiografiji: „Dnevnik kao ispovjedni žanr srodan je autobiografiji, ali nije autobiografija. U autobiografiji i u dnevniku subjekt sam donosi priču o svom životu, ali ta priča i taj 'život' ustrojeni su na različite načine. (...) Autobiografija je retrospektivna priča o životu, donekle koherentna, ima početak i kraj, čak i ako nije napisana kronološki, a taj kraj, naravno, nije i

³ Zlatar, Andrea. Autobiografija u Hrvatskoj: nacrt povijesti žanra i tipologija narativnih oblika. Zagreb: Matica hrvatska, 1998., str. 91

⁴ Finci, Predrag. Osobno kao tekst. Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2011., str. 14

kraj života, jer autori ne mogu opisati vlastitu smrt. (...) Za razliku od autobiografije koja teži cjelovitosti, dnevnik je fragmentaran, piše se dnevno, ne nužno svakodnevno, i sastoji se od manjih cjelina i čestih ponavljanja.“⁵

2.3. Intima, osobno – kulturno-povijesni okvir

Zlatar o intimnom u piše da „pojam intimnoga i intimizma nije u literaturi isključiv proizvod autobiografskih žanrova. U povijesti europske poezije obično se vezuje uz romantičko i simbolističko pjesništvo. Temeljne poetičke pretpostavke intimizma su inzistiranje na 'unutarnjoj dimenziji' pjesništva, koja ignorira vanjsko opažanje i logičku analizu, pretpostavka temeljne nekomunikativnosti ljudske egzistencije i neprenosivosti individualnih iskustava, partikularnost 'privatnog' života, konačna singularnost pojedinca, individuuma.“⁶

Ott se u pregledu razvoja sfere javnog i privatnog poziva na Rogera Chartiera koji „ustvrđuje da su se promjene u javnom i privatnom prostoru počele primjećivati između 1500. i 1800., kad su se u Europi dogodile velike civilizacijske promjene, prije svega u načinu na koji su ljudi doživljavali sami sebe. Srednji je vijek bio doba prenatrpanosti, puno je ljudi živjelo i radilo na relativno skućenom prostoru, gdje intima i privatnost u današnjem smislu nisu postojale, a ljudi se nisu doživljavali odvojenima od zajednice.“⁷ Nadalje Ott navodi kako „Chartier piše o promjenama u odnosu prema tijelu – pojavila se svijest o tijelu kao o nečem intimnom (...) čovjek je polako počeo zahtijevati vlastiti prostor. Jednim od velikih prijelaza iz javnog u privatni prostor Chartier drži i pisanje privatnih tekstova – dnevnika, pisama, zabilježaka, autobiografija, u kojima su ljudi upoznawali sami sebe. Iako praksa 'zapisivanja samih sebe'

⁵ Dnevnik usmjeren nedostiznom, str. 53

⁶ Zlatar, Andrea. Konstrukcija privatnosti: prostor teksta, 2001. URL: <http://www.matica.hr/kolo/286/konstrukcija-privatnosti-prostor-teksta-19898/> (21.10.2018.)

⁷ Chartier, prema Ott Franolić, 2016: str. 33

seže daleko u prošlost, proučavanje i klasificiranje tih tekstova relativno je novo, kao i ideja da su ostaci prošlosti u privatnim zapisima zanimljiviji nego u službenim, društveno ovjerenim dokumentima.“⁸

U današnje doba popularnost dnevnčkih zapisa i u čitateljskom i akademskom krugu Gilmore vidi u kulturnoj svijesti da se nešto važnog događalo u memoarskim tekstovima u odnosu na koje se kristaliziralo prepoznavanje neke traume oko koje se memoarski tekst vrti.⁹

O proučavanju dnevnika kao povijesnih izvora Zlatar tvrdi da se dogodilo „zamahom mikrohistorije i proučavanjem svakodnevica. U historiografskim su se istraživanjima 1970-ih i 80-ih prestali privilegirati primarni povijesni izvori (...) i pozornost se počela pridavati sekundarnim izvorima (pismima, dnevnicima, autobiografijama, književnim tekstovima, pučkim kalendarima). Dnevnike je zanimljivo proučavati kao dio svakodnevnog, privatnog života, suprotstavljenog javnom.“¹⁰ Razlog zašto je dnevnike zanimljivo proučavati jer nam omogućava da dopremo do tabu tema, tema i problema neizrecivih javnosti. Kroz čitanje dnevnika "korak po korak udaljavamo se od prostora javnoga i ulazimo u prostor privatnoga, u prostor proizvodnje intimnosti u tekstu. I kao takva konačna instanca privatnog, intimno se razotkriva kao projekcija socijalnih zabrana i tabua. Ono što ne smije postojati (ili se ne smije imenovati) *publice* postoji i imenuje se u tekstu, *in privato*, kod kuće, u vlastitoj sobi. Postoje li imanentni sadržaji privatnosti i intimnosti? Svatko će reći: ljubav i seksualnost, cijela skala osjećajnoga života.“¹¹

2.4. Intima i tekst dnevnika

⁸ Chartier, prema Ott Franolić, 2016: 33-34

⁹ Gilmore, Leigh. The limits of autobiography: trauma and testimony. Ithaca; London: Cornell University Press, 2001., str. 2

¹⁰ Dnevnik usmjeren nedostiznom, str. 33

¹¹ Konstrukcija privatnosti: prostor teksta

Finci dnevnike definira kroz intimnost zapisa i usmjerenje teksta prema samom sebi: "pod dnevnikom prije svega podrazumijevamo osobni, intimni zapis, zapis sročeni u samoći, zapis u kome će njegov pisac samo za sebe sve svoje reći, zapis koji je malokad namijenjen drugima. U takvom dnevniku pisac bi htio samo za sebe sve svoje reći. U njemu je pisac sam sa sobom; u njemu se do kraja oslobađa. Takav dnevnik može biti svjedočanstvo o društvenoj situaciji ili osobna priča, može biti dnevnik čuvenog pisca, može biti i dnevnik zatočenika, može biti lijepi dnevnik marginalca. Pod dnevnikom u užem smislu podrazumijevamo samo takvo pismo. Samo pismo samom sebi."¹²

Kroz rečenice iz dnevnika Divne Zečević uviđa se problematika odnosa teksta sa stvarnom osobom koja stoji iza teksta, odnosno teksta s objektivnom stvarnošću. „Ostavljati znakove ne znači zadržavati život nego stvarati život. Ja ne zaustavljam ovaj dan – ja pokušavam da stvorim svoj dan, da znam koji je moj dan i kakav je taj dan. Ja gledam svoje nespretne znakove – i u meni se rastvara glas za mogućnostima duha koje tek naslućujem.“¹³

Ostavljanje znakova problematizira i pitanje intime. "Posebnost autobiografskog diskursa nikako nije u tome što on ima neku vrstu »povlaštenog pristupa« jastvu. U osnovi, autobiografsko je pisanje diskurzivna praksa kao i sve druge, nema nikakvo nadmoćno oruđe za pristup *privatnom* i *intimnom*. Zavodljivost autobiografskih tekstova sastoji se u stupnju njihove eksplicitnosti u izražavanju napora da se privatno i intimno uobliče u tekstu, izgovore kroz tekst."¹⁴

Finci u raspravi o dnevnicima kao osobnim tekstovima pak miče dnevnik iz područja intime: "Ostavljanje bilo kakvog traga nije moguće u potpunosti smatrati intimom, jer ono što je

¹² Osobno kao tekst, str. 14-15

¹³ Zečević, Divna. Život kao voda hlapi: izbor iz dnevnika 1961-2006. Zagreb: Disput, 2017., str. 96

¹⁴ Konstrukcija privatnosti: prostor teksta

stavljeno na papir prestaje biti samo osobna stvar i postaje (potencijalni) dokument. Ono što je potpuna tajna ne govori se ni najbližem, niti se o tome ostavlja bilo kakav trag. (...) ono što osoba smatra sasvim intimnim, svojim, nije u potpunosti njezino. (...) Ja nikada nije samo moje i uvijek na neki način pripada i ovisi o 'svijetu', jer je uvijek u svijetu."¹⁵

Nadalje se tada i autor dnevnika stavlja u drugu sferu u odnosu na Autora teksta. Finci o autoru dnevnika govori kao o osobi koja „u osami govori samoj sebi, koja govori sa sobom, obraća se sebi kao sebi, kao stvarnom biću, kao svom idealiziranom, zamišljenom ili istinskom 'jesam'. Ona u svom dnevniku sebi sebe potvrđuje.“¹⁶ Kao rezultat te situacije da Autor dnevnika recepciju zatvara na samog sebe nadalje Finci govori da je dnevnik „jedini sugovornik nesigurnog, samotnog, očajnog, od društva odsječenog, njegovo zrcalo i echo, potvrda njegove egzistencije.“¹⁷

U paradoksalnoj situaciji zapisa koji se stvara u intimi a ipak stavlja van sfere intime i u sferu dokumenta i sama recepcija teksta se preispituje. Ako se uzme ideja da je dnevnik pisan samom sebi, tada „potpuna samoća u sebi nađe odjeka. U dnevniku njegov pisac piše onom Drugom koji ga iz bilo kojeg razloga ne može ili neće da čuje, pa je dnevnik znak čežnje i nedostatka, ali i mogućnost da se svoje ipak kaže. (...) U intimnom dnevniku zapisničar samom sebi postaje svjedok, Drugi, zrcalo, onaj koji se ispovijeda i ispovjednik u jednoj osobi. Takav je dnevnik spremište osobnog, bilježnica-škrinja u kojoj je zabilježeno jedno iskustvo života, ono osobno iskustvo u koje je upisan vlastiti svijet i svijet Drugog."

¹⁵ Osobno kao tekst, str. 47

¹⁶ Ibid., str. 37

¹⁷ Ibid.

2.5. Recepcija teksta dnevnika

Tekst dnevnika pisan kao intimni tekst koji je ostavljen kao dokument ima ipak potencijalnog čitatelja. Recenzija teksta dnevnika pretpostavlja jedan određeni konsenzus čitatelja da tekst u kojeg ulazi jest zapis Autora pisanog samom sebi. Ott u raspravi na tu temu izdvaja da „Andrew Hassam (1987) primjećuje da dnevnike čitamo jer su obavijeni auroj tajanstvenosti koju i sami podržavamo. Čitajući tuđe dnevnike, pretvaramo se da objavljeni dnevnik zapravo nije objavljen, da nam ga nije dopušteno čitati, dakle da ga čitamo u tajnosti; pretvaramo se da je moguće komunicirati s osobom koja ga je napisala te da je ta osoba pred nama potpuna i iskrena. Drži da čar čitanja dnevnika leži upravo u tom pretvaranju, koje iskustvo čitanja tuđeg dnevnika čini tajanstvenim i potpunijim. Čitanje je još zanimljivije ako i sami vodimo dnevnik, jer druge dnevnike uspoređujemo sa svojim.“¹⁸

Paperno ističe da što se tiče komunikacijske situacije dnevnika u odnosu i na implicitnog čitatelja i stvarnog čitatelja, mišljenje je da je osnovni princip dnevnika vjerovanje u njegovu privatnost. Pisanje dnevnika je čin intimne komunikacije dnevničara samog sa sobom. Naravno, taj princip ne reflektira stvarnu situaciju; u praksi, dnevnik omogućava više implicitnih i stvarnih adresara od najbližih prijatelja do nepoznatog čitatelja koji bi mogao pročitati dnevnik u budućnosti, u arhivu ili objavljenog.¹⁹

Dakle, do današnjeg dana, dnevnik ima neobičan status „kao da“ teksta: mi pišemo i čitamo dnevnik kao da je to privatan tekst sposoban da prenese autentično 'ja' i neposredno iskustvo.²⁰

U toj ideji da je tekst dnevnika sposoban da prenese autentično 'ja', osobito kod, kao što Hassan kaže, onih koji također pišu dnevnike pa ih uspoređuju s tuđima, izrazito je istaknuto ono što

¹⁸ Hassam, prema Ott, 2016: str.28-29

¹⁹ Paperno, Irina. What Can Be Done with Diaries? // The Russian Review, Vol. 63, No. 4 (Oct., 2004), str. 561-573. JSTOR. (23.08.2018.), str. 564

²⁰ Ibid., str. 565

Felski naziva 'prepoznavanjem'. Situacija prepoznavanja se može nalaziti u ostalim tekstovima, ali u dnevničkim zapisima se ono najjače evidentira. Ta situacija da „osjećam da mi se obraća, da me se poziva, da me se izvodi na red: ne mogu ne opaziti tragove sebe na stranicama koje čitam“²¹ se može i doslovno kroz Divnin primjer u samom dnevniku uočiti kroz njezine zapise o dnevniku Dragojle Jarnević kojoj je posvetila i cijelu monografiju.²² U čitanju Dragojle Jarnević vidi se ono što Felski naziva trenutkom „intenziviranjem sebe. (...) Kad prepoznamo vidove sebe u opisima drugih, viđamo vlastita poimanja i ponašanja odražena u (...) djelu, shvaćamo da su naša prikupljena iskustva zasebna, no ne i jedinstvena. (...) Prepoznavanje može poprimiti i oblik onoga što zovem protezanjem sebe, uviđanja vidova sebe u onome što izgleda daleko ili čudno.“²³

Osobito je zanimljivo na recepciju dnevnika gledati iz perspektive čitatelja koji sam čita u sličnim okolnostima u kojima autor dnevnika stvara. U moderno doba književnost se najčešće čita u privatnom, intimnom prostoru, usamljeno i tiho. To također treba uvesti pod elemente koji pospješuju poistovjećivanja s tekstom intimnog dnevnika poput dnevnika Divne Zečević. Takva recepcija književnosti koja se danas događa kroz tiho čitanje u četiri zida potencira određenu usamljenost. Djela jesu danas i stvarana tako da se (na primjer romani) najkvalitetnije i čitaju kroz osamu. Kod Zečević, koja je sama stvarala književna djela vidi se potenciranje usamljenosti u stvaranju i recepciji kroz sukob njenog pisanja dnevnika u odnosu na pisanje pjesama. Dok su pjesme djela koja su odlična na performativnost izvođenja pred publikom, ona se ovdje zatvarala od javnih nastupa te fokusirala na sam dnevnik. Dnevnik je u njenom slučaju trebao poslužiti kao izvorište za daljnje književno stvaranje, ali kao što sama u dnevniku tvrdi, tekst dnevnika nije izrodio ništa osim intimnog samog teksta dnevnika.

²¹ Felski, Rita. Namjene književnosti. Zagreb : Naklada Jesenski i Turk, 2016., str. 39

²² Vidi: Prilog: Kronologija života Divne Zečević

²³ Namjene književnosti, str. 58

2.6. Dnevnici i književno-teorijska podloga

Dnevnici nisu našli pretjeranog odjeka u književnim istraživanjima zbog teškoće potkrjepljenja književno-teorijskom podlogom. Relativno slična situacija je i iz perspektive povjesničara zbog intimnosti zapisa koji ne spada pod primarni izvor.

Tekst dnevnika je na teorijskoj osnovi problematičan jer stoji između fikcionalnog i povijesnog teksta. S razvojem teorija i na književnom i na povijesnom području može se uvidjeti razlika u pristupanju dnevnika u oba područja. "Zbunjenost diskurzivnim svojstvima povijesti primjetna je još od antike: poetički diskurs smatrao se imanentnim književnim, dok je povijest ispadala uljez na tuđem teritoriju."²⁴

Paperno u raspravi o tekstu dnevnika navodi kako je nekoliko je akademika tražilo znakove o značenju dnevnika na raskrižju forme i povijesnog konteksta: Beatrice Didier opisuje rani moderni dnevnik kao preklapanje kapitalizma, individualizma i kršćanstva. Proizašlo iz dnevne religiozne samo-analize, na dnevnik se može gledati kao na osobni izvještaj – financijski, emocionalan, i spiritualan. Za Alaina Corbina Paperno naglašava da, govoreći o dnevnicima iz kasnog osamnaestog stoljeća, govori o rastućoj povezanosti s vlasništvom, znanstvenim otkrićima i potrazi za individualnošću. Često je mišljenje da je dnevnik cvjetao u razdobljima i kulturama zaokupljenima individuom. Što individualnost znači i kako dnevničari rade na sebi, varira u odnosu na povijesni kontekst kao i na konkretne osobe. U drugoj polovici devetnaestog stoljeća, pozitivizam je promovirao korištenje dnevnika za znanstvena samo-proučavanja, prateći tragove između fizičkog, psihološkog, vanjskih okolnosti i osjećaja. U dvadesetom stoljeću, dnevnik, bez gubljenja ranijih značenja, upio je modernistički impuls za namjernu proizvodnju samog sebe, što u estetičkom što u političkom ključu.²⁵

²⁴ Janeković- Römer, Zdenka. O pisanju povijesti i znanju o prošlosti. U: N. Budak [et al.], Zbornik Mirjane Gross. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za hrvatsku povijest, 1999., str. 445

²⁵ What Can Be Done with Diaries, str. 563

Za ideju dnevnika koji namjerno proizvodi samog sebe zaslužan je lingvistički obrat koji „počiva na uvjerenju da je jezik zatvoreni sustav znakova čiji odnosi autonomno proizvode značenja. Iz toga je slijedilo usredotočenje na tekst i dekonstrukcija značenja skrivenih isključivo u jezičnim kodovima.”²⁶ Nadalje, lingvistički obrat tekst stavlja u zatvoreni krug u kojem tekst sam proizvodi svoje značenje uz „pretpostavku da izvan teksta ništa ne postoji, jezik ne može predložiti ništa izvan vlastitih granica, a to znači da je nemoguće uspostaviti bilo kakvu vezu između teksta i konteksta.”²⁷

Teorija je iz pozitivističkog pristupa koji iz teksta direktno pristupa svijetu van teksta kroz lingvistički obrat ponovno vratila se na pristupanje svijetu kroz tekst s razumijevanjem strukture jezika. S obzirom na to da je naracija "imanentna strukturi događaja, [to] znači da ih može uspješno opisati.”²⁸

Iz druge perspektive, kad je u pitanju sam književni tekst i njegova pozicija u povijesti tada se dolazi do zaključka da „ako je literarnost konstituent povijesti, vrijedi i to da je literarno djelo dio stvarnosti, dijelom i njezin proizvod“²⁹, odnosno sa znanjem o specifičnosti književnog teksta, njegove strukture i specifičnosti, može ući u izvore saznanja o povijesti kroz indirektan pristup.

István Dobos u tekstu o čitanju autobiografskih tekstova raspravlja iz dvije perspektive, jedna polazi od književno-teoretskog gledišta na autobiografski tekst i element autora u tekstu, a druga od čitatelja i recenzije tog teksta. Obje perspektive navodi s ciljem da pokaže kako se iz dva smjera potkopava autobiografski tekst. S jedne strane, problematična je ideja autora u

²⁶ O pisanju povijesti i znanju o prošlosti, str. 447

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid., str. 450

²⁹ Ibid., 453

autobiografskom tekstu koji se kroz moderne teorije književnosti izbacio iz teksta kao osoba s biografijom.³⁰ Ruski formalizam i nova kritika radili se jasan rez s pozitivističkim konceptom biografske i psihološke interpretacije teksta. Strukturalizam je doprinio metodološkim pristupom tekstu s lingvističkim pristupom da izražavanje ideja jezikom dolazi iz subjekta, a ne iz osobe koja se gleda kao isključivo fizičko tijelo koje obavlja pisanje teksta.

Dobos iznosi vlastito mišljenje na temu odnosa referentnosti teksta i njegove tekstualnosti. On smatra da referentnost teksta ne bi smjela biti u opreci s njegovog tekstualnošću. Pod tekstualnošću misli na poetičko-retoričke mehanizme. Dobos u raspravi o formi autobiografskog teksta koji traži da iz fragmentarnosti priča sastavimo jednu cjelinu tvrdi da dinamičnost slobodne i nekontrolirane igre značenja autobiografskog teksta sama po sebi ne smanjuje vrijednost takvog teksta nego jednostavno tjera interpretatora na nov način praćenja toka teksta.³¹ Time dolazi do perspektive čitatelja autobiografskog teksta koji također ima ulogu u tom tekstu i odgovornost jer tekst opet ne može podleći slobodnoj arbitrarnosti potencijalne čitateljske interpretacije.

U pristupu autoru, odnosno narativnog subjekta u autobiografskom tekstu, može se pristupiti dakle, u ekstremnim primjerima, ili kao stvarnoj živućoj osobi ili retoričkoj tvorevini. U tom drugom slučaju, problematično je stvaranje poveznica između živućeg autora, pripovjednog 'ja' i autobiografskoga 'ja'. Opasnost je tada da se sve svede samo na tekstualni znak i da autobiografski tekst izgubi razlikovanje u odnosu na čisti fikcionalan tekst.³²

Daljnje usporedbe autobiografskog teksta s čistim fikcionalnim tekstom otvara Finzi kroz razmatranja o specifičnosti dnevnika koje pišu oni koji po vokaciji jesu pisci. "Kada svoj

³⁰ Dobos, István. Autobiographical Reading. Spectrum Hungarologicum, Vol. 3. 2010. URL: <https://jyx.jyu.fi/bitstream/handle/123456789/26895/110505SH3egyben.pdf;sequence=1> (19.6.2018.), str. 24

³¹ Ibid., str. 42

³² Ibid., str. 41

dnevnik vodi ili autobiografiju piše pisac, onda se tu upetlja njegova vokacija, njegovi nazori, vještina, stilske osobnosti, selektivnost, način karakteriziranja..., a iznad svega težnja k obliku. Sve to pisca naravno čini dobrim pripovjedačem, ali nepouzdanim svjedokom. Dnevnik je za pisca dio spisateljskog rituala, 'dopunska djelatnost', pisanje u međuvrijeme, priprema za buduće, rukopis koji se dotjeruje, prerađuje i na kraju objavi. Svaki dnevnik koji je bio pisan da bi bio objavljen neka je vrsta piščevih memoara."³³ Finci ponovno uzima biografski element autora dnevnika i to uzima za pretpostavku o objektivnosti dnevničkih zapisa. Tako on radi pretpostavku o postojanju razlika u dnevnicima i njihovom odnosu sa vantekstualnim svijetom s obzirom na to je li autorska osoba po vokaciji pisac ili nije. Dnevnik književnika prema tom gledištu bi i sam spadao pod još jedno njegovo književno djelo. Kao argument za takav stav Finci navodi da dnevnici književnicima služe kao izvorište za njihova književna djela: "mnogo toga će se upravo iz ovakvih zapisa pretvoriti u literaturu, jer sve što je život pisca na izravan ili metaforičan način nađe svoje mjesto u njegovom tekstu. U dnevniku se iako i nesvjesno začinje buduće djelo, u dnevniku se ponekad može razabrati i odgonetka djela, a i njegova početna ideja, koja zna biti potpuno različita od definitivnog oblika djela."³⁴ To je zanimljiva konstatacija koja se može primijeniti i na dnevniku Divne Zečević: „Nezadovoljna sam svojim dnevnikom, koji rijetko omogućava pjesmu. Koliko tu ima uništenih začetaka pjesme.“³⁵ Zanimljiv je takav pristup koji razlikuje dnevničke književnika od dnevnika neknjiževnika jer pretpostavlja da vokacija autora određuje i način pristupanja tom dnevniku. U neku ruku to otvara problem jer ponovno vraća na pristup da se tekst procjenjuje primarno prema izvantekstualnim elementima.

³³ Osobno kao tekst, str. 25

³⁴ Ibid., str. 26

³⁵ Život kao voda hlapi, str. 84

2.7. Razlikovanje dnevnika od autobiografije

Uz teoretsku raspravu o autobiografskom tekstu u koji spada dnevnik, potrebno je napraviti usporedbu dnevnika s autobiografijom. S obzirom na odnos narativnog 'ja' prema vankontekstualnom 'ja', oba tipa teksta jesu autobiografski, ali razlikuju se u razini neposrednosti prema sadržaju teksta i količini retrospekcije. Dok dnevnik daje dojam neposrednosti sadržaja teksta i vremena u kojem je tekst o tom sadržaju nastao, kod autobiografije se vidi jedna udaljenost vremenska. Ujedno pitanje je pripreme teksta na čitateljsku publiku. Finci za autobiografiju tvrdi da je to pripremljen tekst za čitatelje, dok se dnevnik piše isključivo bez uređivanja i naknadnih intervencija: "čim pisac počne prepisivati, 'sređivati' svoj dnevnik, takav tekst prestaje biti izraz spontanosti i počne poprimati oblik autobiografije, dakle teksta koji se počinje pisati s određenim planom i zamišljenom strukturom"³⁶ S obzirom na neke naznake Divninog naknadnog uređivanja teksta i naznaka ideja da se tekst objavi, moglo bi se krenuti na taj trag rasprave o autobiografiji, ali nedostaje ipak ključnog elementa, a to je naknadno stvaranje teksta. U Divninom primjeru, čvrsta je forma dnevnika u redovitom kronološkom zapisivanju i označavanju datuma pisanja teksta, stoga će se tekstu bez zadržke pristupati kao dnevniku.

Ujedno Finci u opreku stavlja dnevnik i literarno djelo. "Radi se o dvije različite strategije pisanja: dok je dnevnik (uglavnom) spontano bilježenje, literarno djelo je plansko ostvarenje. Da bi se s autorovim odobrenjem mogao objaviti dnevnik mora biti popravljen, dotjeran, a tada prestaje biti dnevnik i postaje umjetničko djelo, a njegov pisac prestaje biti zapisničar i postaje Autor. Postaje javna osoba, a njegovo intimno bilježenje postaje djelo izloženo pozornosti drugih."³⁷ Dnevnik Divne Zečević daje naznake planiranja da se tekst objavi, ali je daleko od razine planiranja, uređivanja i planskog objavljivanja koje ima neko literarno djelo.

³⁶ Osobno kao tekst, str. 26

³⁷ Osobno kao tekst, str. 27

3. Dnevnik Divne Zečević i provlačenje teme usamljenosti

Forma i kulturni kontekst dnevnika se uzimaju zdravo za gotovo, što se izrazito vidi u čitateljskom pristupu tekstu dnevnika. Postoji pretpostavka da smo u neposrednom doticaju s dnevničarom čiji dnevnik čitamo. Za dnevnik u današnjem obliku bilo potrebno proći kroz promjene u društvu koje se doprinijele građanskom društvu, povećanju privatnosti, porastu naglašavanja individualizma. Ti elementi su doprinijeli toj zatvorenosti žanra, ali i „za žanr dnevnika simptomatična je negativna selekcija. Dnevnik bi se mogao nazvati „knjigom jada“, dnevničari mu se okreću kad im je teško, kad se trebaju nekome povjeriti, pa zato možda i nije najtočnija slika njihova života. To ne znači da priča o životu autora ne može biti sadržana u dnevniku, već da treba sa zadržkom uzeti sav negativan sadržaj i upitati se nije li u životu onih koji su taj dnevnik pisali bilo i nezabilježanih pozitivnih trenutaka.“³⁸ U tu ruku su dnevnici, s dozom problematike zbog pitanja referiranja teksta na vanjski svijet (osobito u teorijama proizašle kao kritike pozitivističkog pristupa tekstu) odlična podloga za proučavanje tabu tema određenog društva u određenom razdoblju.

Dnevnik Divne Zečević naglašeno je negativne selekcije. Ponavljajuću temu naglašavaju njezino autsajdersko mjesto i usamljenost:

„Autsajder sa pedesetdvije godine.

1) po mjestu rođenja, u nacionalnom i vjerskom smislu

2) živim tuce godina izvan braka i pod prividom braka

3) u društvenom i radnom smislu – usamljena, izdvojena, nedruštvena, izolirana i sa strahom od javnih nastupa

³⁸ Dnevnik usmjeren nedostiznom, str. 58

4) općenito – kao žena – autsajder sam u muškom društvu znanstvenika i književnika

Jedino pisanjem i znanstvenim radom držim sebe na okupu, održavam svoj integritet.“³⁹

Usporediva je njezina autsajderska pozicija s autsajderskom pozicijom Dragojle Jarnević na koju se Zečević i referira u svojem dnevniku. Ono što Zlatar piše o Jarnević, primjenjivo je i na dnevniku Zečević: "Dragojla Jarnević je u dnevničkim zapisima pomaknula granice svojega pisanja, pokušavajući sama, u vlastitom tekstu, uspostaviti svoj osobni, ženski identitet. U okolini (literarnoj i socijalnoj) koja ju je okruživala, ona nije mogla pristati na ograničenja koja su joj se postavljala, a još manje je mogla pronaći modele s kojima bi se identificirala. Ono što joj je preostalo, to je bilo najteže: prepoznavanje razlika, spoznavanje da je drugačija i da ta njezina 'drukčijost' nije društveno ovjerena. A imala je potrebu da svoju različitost prepozna, oblikuje u riječima, fiksira tekstem.,“⁴⁰

U dnevniku Divne Zečević usamljenost se pojavljuje i eksplicitno i implicitno. Ide ruku pod ruku s izoliranosti koja je pak društvena pojava, dok se usamljenost odnosi na kvalitetu odnosa s ljudima i aktivnostima. Za samu usamljenost u dnevnicima Vioić naglašava da "osamljenost dnevničara tek je posljedična, a ne prethodeća pisanju.“⁴¹

Usamljenost i izoliranost Divne Zečević kao osobe bez sumnje jest društveno potpomognuta, ali usamljenost naratorskog 'ja' itekako se u samom dnevniku stvara. Zadovoljstvo koje dobiva iz pisanja zatvara na pojedinačni rad izbjegavanjem književnih grupa, iznosi mišljenje da i u ljubavnoj vezi ne treba međusobno se petljati u tuđi život tako da i u intimnim odnosima zapravo nedostaje intime. Muzej Srba otvorilo joj gledište da ne pripada društvu čijim se pjesništvom bavi (A. B. Šimić) nego da je marginalizirana i da se kroz znanstveni rad na

³⁹ Ibid., str. 438

⁴⁰ Konstrukcija privatnosti: prostor teksta

⁴¹ Ibid.

njegovoj poeziji ne bavi svojim interesima i pjesnikom kojeg može smatrati svojeg, nego da se kao pripadnica srpskog naroda time bavi Hrvatima.

Daljnja razrada bit će kategorizacija prema oblicima okidača za osjećaj izoliranosti, bili oni osvrtni na odbojnost prema malograđanskom, nedostižnost intelektualnog i umjetničkog života, manjak ljubavnih uspjeha i komunikacije u postojećim ljubavnim odnosima, profesionalno okruženje, neravnomjeran položaj žene u društvu, itd. U pregledu vidjet će se i negativne i pozitivne aluzije na usamljenost. Za Divnu Zečević usamljenost i izoliranost jest pretežito negativno opisana kao neželjena, ali ima i primjera gdje ona to stanje i potiče zbog vlastite potrebe za izolacijom, kao u primjeru s odbijanjem pripadanja književnim grupama. Ujedno se vidi razvitak stanja kroz starenje i promjene u obiteljskom životu, u poslovnom okruženju, ali i društveno-političkim okolnostima koji ju sve više guraju u društvenu marginalizaciju.

3.1. Zatvorenost na dnevnik

„Od poplave zapažanja i utisaka, što ostaje i dnevniku? Ništa, malo pa ništa. Sjedenje uz dnevnik, sjedenje uz rijeku; poneka ribica i nemir vode. Za to vrijeme odvija se i razvija unutrašnji film. Dnevnik nije scenario. Dnevnik je park samoće, njeno uvijek različito ponavljanje. Djelomično je tako. Bez dnevnika, život kao voda hlapi, dok na papiru ipak ostaju crne kapi isparenja.“⁴²

Divna Zečević kao da je život podredila dnevniku. Pisanje dnevnika i ostavljanje tekstualnog traga s jedne strane je, reklo bi se iz ovih rečenica, kategorija koja život vidi samo kao izvoriste i inspiraciju za konačno oblikovanje u tekst. S druge strane tekst dnevnika jest onaj koji tek svojim postojanjem stvara život. „Razmišljati o svom dnevniku ne znači razmišljati o sebi –

⁴² Život kao voda hlapi, str. 503

nego o svom mozaiku (o rečenici) – o znači razmišljati o svom radu. Moja je tiha i uvijek na dnu tužna radost što mogu na papir ostavljati znakove. Ostavljati znakove ne znači zadržavati život nego stvarati život. Ja ne zaustavljam ovaj dan – ja pokušavam da stvorim svoj dan, da znam koji je moj dan i kakav je taj dan. Ja gledam svoje nespretne znakove – i u meni se rastvara glas za mogućnostima duha koje tek naslućujem.,⁴³

Zečević osim pisanja svojeg dnevnika piše i o tuđim radovima o dnevnicima iz kojih izvlači teoretska gledišta: „G. R. Hocke piše da dnevnici nastaju iz straha pred javnošću. Zanimljivo. Možda je u pitanju prije svega – strah uopće, a zatim strah pred javnošću. Zanimljivo. Možda je u pitanju prije svega – strah uopće, a zatim strah pred tuđim, nečim posve tuđim – kao da se čovjek obreo u nepoznatom kraju; ili je kraj divlji i nepoznat ili obratno – čovjek je izgubljen u tom kraju kao divljak. Neprimjerenost svijeta (čovjeku). Ali pisanje je pisanje – pa otuda i pisanje dnevnika. Zašto čovjek uopće piše?!“⁴⁴

Dnevnik nastaje u samoći i stvara samoću jer nema planiranu potencijalnu publiku čime i stvarna osoba autora ostaje u samoći zbog samog pisanja dnevnika. U Divninom obraćanju dnevniku direktno se vidi tekstualno zatvaranje na sam tekst, ali s dozom paradoksa u želji za recepcijom. Jedina publika je osoba s kojom je u službenoj vezi odnosno braku. U razgovoru s njim kao jedinim čitateljem njenog dnevnika, čime recepcija ostaje opet u granicama intime jer ne dolazi do javne publike, očito postoje jasne želje da dnevnik ima javnu publiku: „Peđa je rekao sinoć, da se ne nadam da će netko čitati moj dnevnik – osim što će ga on povremeno provjeriti.“⁴⁵ Nakon tog navoda tuđe reakcije na ideju javne publike njezinog dnevnika, Divna se ponovno zatvara na izoliranost dnevnika: „A dnevnik se piše zato što se – ne očekuje ništa, nikakvo i ničije čitanje. Dnevnik je ograđen vrt sa visokim zidom – i to ne može biti veseli vrt

⁴³ Ibid., str. 96

⁴⁴ Ibid., str., 497

⁴⁵ Život kao voda hlapi, str. 86

i ne može biti obrađeni vrt jer ostaje između zidova mali četverokut sunca i zemlja je uvijek vlažna; to je zapušteni vrt – (...) sve se teže izvlače noge iz zemlje na kojoj ostaju iskidani, bezoblični tragovi.“⁴⁶

Ponovno se usporedbe mogu vući s raspravom Zlatar o dnevniku Dragojle Jarnević: „Sam tekst dnevnika Dragojli Jarnević nije mogao pomoći u neposrednom jačanju socijalnoga statusa (kako na razini materijalnog statusa tako i na razini javnoga ugleda) jer su komunikacijske osobine dnevnika kao žanra takve da mu uskraćuju djelovanje u javnosti.⁴⁷ Dnevnicima pred javnost dopijevaju uglavnom tek kad su završeni, a to znači nakon smrti njihova autora: sama Dragojla zahtijevala je da se njezini rukopisi ne otvaraju deset godina 'prije nego se bude brojilo poslije moje smrti'. Privatnost dnevničkoga pisanja u suprotnosti sa sviješću da je taj dnevnik, 'jednom kasnije', namijenjen čitanju u javnosti.“⁴⁸

3.2. Tema svakodnevnog malograđanskog i obiteljskog života

Divna pokazuje izrazit otpor prema prihvaćanju konvencionalnog svakodnevnog društvenog malograđanskog života. Odbija neiskrena druženja s pojedincima prema kojima nema potrebu uspostavljanja kontakta. Ona svakodnevna poznanstva koja ima za nju nisu izvor kvalitetne komunikacije, a željene kontakte osjeća da nije u stanju ostvariti: „Što znači biti društven? One koje poznajem ne mogu zamisliti u svom 'društvu' dulje od pola do jednog sata; one ljude koje poznajem – to je hrpa sitničavih stvorenja. S nekim ljudima, međutim, željela bih dolaziti u kontakt, ali za njih ja ne dolazim u obzir ili sam nesposobna da se s njima 'družim'.“⁴⁹

⁴⁶ Ibid., str. 86

⁴⁷ Konstrukcija privatnosti: prostor teksta

⁴⁸ Konstrukcija privatnosti: prostor teksta

⁴⁹ Život kao voda hlapi, str. 225

Osjećaj nesposobnosti da ostvari kontakte s osobama prema čijem društvu postoji želja dok nasuprot tome stoji nezadovoljstvo postojećim kontaktima stavlja Divnu u jedan krug usamljene situacije. Booth u članku se poziva na Cutronu koji tvrdi da usamljene osobe koje su prošle iz situacijske usamljenosti u kroničnu vide sebe osobno odgovornima za to, počnu biti uključene u ciklični proces u kojoj ojačavaju svoju usamljenost kroz kroničnost – situacija iz koje su u nemogućnosti izaći.⁵⁰

Divna je svojeg odbijanja drugih ljudi svjesna. S obzirom na količinu rasprave o svojoj situaciji u dnevniku, stanje je to koje očito nije željela. Istovremeno, ona svoje stanje i odbijanje ljudi racionalizira kroz opravdavanje vlastitog stava o poželjnom izgledu međuljudskih odnosa. Ona ističe kako neki pristojan prisilni malograđanski pristup komunikaciji sam po sebi i treba osuđivati. Cutrona navodi kako i situacijski i kronično usamljeni ljudi imaju negativne poglede na ljudske odnose generalno i imaju tendenciju da s većom frekvencijom odbijaju druge nego što drugi odbijaju njih.⁵¹ Dok bi se u neku ruku moglo reći kako se problem njene usamljenosti kroz bihevioralne promjene mogao izmijeniti i rasprava odvesti u smjeru potencijalnog ispravljanja sličnih obrazaca ponašanja, fokus će biti na tekstu dnevnika i iščitavanja njene perspektive na društvenu situaciju koju iznosi u dnevniku.

U dnevniku je izražena problematika o razini izraženog mišljenja koji je dozvoljen u svakodnevnoj komunikaciji. Ona ne prihvća konvenciju zadržavanja negativnih mišljenja za sebe zbog čega dobiva atribut ‘zle osobe’ koji i sama tada lijepi na sebe:

„Pitanje je da li sam zla iz dosade ili zato to se osjećam nesretna ili zato što jednostavno nekada govorim do kraja ono što mislim, a mislim na temelju opažanja. Ljudi misle da se mora nekoga jako mrziti da bi se reklo što mislimo o tom čovjeku naše mržnje. Međutim, meni nisu potrebni

⁵⁰ Booth, Richard. Toward an Understanding of Loneliness //Social Work, Vol. 28, No. 2 (March–April 1983), str. 116-119. JSTOR (12.12.2018.), str. 117

⁵¹ Ibid., str. 117

negativni afekti da bih o nekome izgovorila svoje poražavajuće mišljenje. Upravo odsustvo afekata bilo pozitivnih-bilo negativnih, otvara proslov za mišljenje i izricanje mišljenja. Problem je u tome što ja kažem svoje mišljenje i onima s kojima sam u relativno pristojnim odnosima, sve redom izgruvam; osjećam potrebu da sve napadnem i da se na taj način izoliram; iako se time osamljujem – time se i štitim od dosadnih, bljutavih svakodnevnih odnosa i razgovora.“⁵²

U takvom odnosu vidi se da usamljenost s jedne strane bude direktno uzrokovana njezinim ponašanjem i ona nju doživljava negativnim stanjem ako ima na ovakav način izraziti se o toj situaciji, ali s druge strane se radi o tome da svakodnevni malograđanski prostor jednostavno nije njezino mjesto ispunjenja i zadovoljstva. Navodi da rad na pisanju jest to mjesto gdje ona osjeća ispunjenje: „Jedino rad dopušta da dođem do sebe i da vidim što i koliko mogu. (Nada je smještena u sferu rada i tu ima realni korijen. Od sebe mogu nešto očekivati i samo u radu i tek nakon rada mogu mi se dogoditi značajni snovi u bukvalnom i prenesenom smislu.)“⁵³

Očekivanja usamljenih ljudi često ispadaju da su nerealna, fokusiraju energiju i fokus na događaje koji su prethodili usamljenosti ⁵⁴ Druželjubivost s ljudima kao generalnoj malograđanskoj kategoriji jasno Divni nije prioritet i nema sumnje da njene namjere nisu ni približno blizu takvog načina života. „Posve mi je jasno da su mi ljudi strani – na primjer u Zagrebu, u Institutu – i mnogo je lakše živjeti ako se ne obmanjujem nepotrebnim očekivanjima. Zašto uopće očekivati bliskost i razumijevanje.“⁵⁵ Tada daje kontraargument kojim se vidi da njena želja nije živjeti u društvu u kojem nema razumijevanja. Divna iznosi svoju ideju poželjnih društvenih karakteristika, a to je ono u kojem se priznaju različitosti

⁵² Život kao voda hlapi, str. 378

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Toward an Understanding of Loneliness, str. 117

⁵⁵ Život kao voda hlapi, str. 259

svakog pojedinca i na temelju prepoznavanja različitosti i originalnosti doprinese kvalitetnom međuživotu.

„Mnogo je teže ali zato je i jasno – utvrđivati i svakodnevno potvrđivati sebe u razlikama (evidentnima) u odnosu na druge ljude. To nije namjerno ili uporno traženje razlika ili želja da se pod svaku cijenu bude 'originalan' ili tome slično (kada mi je npr. direktorica rekla na sastanku da ne mislim o sebi da sam nešto posebno jer sam ista kao i svi drugi, kako je ona rekla – 'isti ste kao i svi mi'. Bila je dirljiva bedastoća. Možda oni svi osjećaju da sam njima bliska i slična, ali ja tog osjećaja nemam. Nemam i ne želim se više obmanjivati da postoji ono što drugi uporno tvrde (...). Mi smo svi međusobno slični poradi toga jer je u nama želja za različitošću, želja za dinamikom razlike. Ako nas nešto sjedinjuje, ako smo svi u nečemu blisko slični, onda je to upravo želja za dinamikom.“⁵⁶

Divna je iznijela u dnevniku svoje gledište i stav o poželjnom individualističkom ponašanju koje nije vidjela u postojećem društvu koje ju je okruživalo i stoga se nije aktivno ni htjela uključivati u postupke okoline, namjerno bacajući sebe u stanje usamljenosti i izoliranosti, ali s čvrstim stavom o preferiranju usamljenosti nego pripadanju u nepoželjno društvo, što se vidi i kroz ovo promišljanje o potencijalnim okolnostima vlastite smrti: „U načinu svog života – čovjek bi (trebao) mogao razaznati crte svoje smrti. Možda ono nešto za njega karakteristično, 'glava' s druge strane sadrži 'pismo' njegove smrti; (...) Kakve bi fizionomije mogla biti moja smrt? Budući da ne volim mnoštvo, društvo, 'kolektiv' – moja bi se smrt mogla dogoditi u gužvi, dio neke mnogoglave, bezglave smrti.“⁵⁷

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Ibid., str. 201

Dok se od vanjske lažne društvenosti mogla obraniti zatvarajući se u četiri zida, unutar njih ponovno nije nalazila kvalitetnu komunikaciju, a ulaskom u brak pod prisilom malograđanskog života i nedostatka novaca takvo stanje se još produbilo.

U obiteljskom životu osjećala se izuzetno skućeno i nezadovoljno. Situaciju suživota s vlastitom obitelji nije smatrala slobodnim izborom u životu nego rezultat društvene prisile. „Život ovakav – tijesan, stusnut, zgužvan kao u šatoru, stvara u meni napetost koja raste trujući moj život kao što ja zagorčavam život svima s kojima sam prisiljena da živim.”⁵⁸

Obitelj koju je stvorila nakon odluke da ne prekine trudnoću i da započne brak s dugogodišnjim ljubavnim partnerom i osobom s kojom je već godinama i stanovala, djeluje kao neka vrsta odustajanja pod društvenom prisilom da se 'skrasi'. Daleko od toga da rođeno dijete nije voljela, ali nakon mnogo godina, kada je i njena kćer postala odrasla osoba i krenula u svoje osamostaljivanje, iskreno kroz dnevnik govori o razlozima za takvu odluku koja je bila ispod površine tog urednog bračnog života: „Da! Kad žena ima dijete, ne može pobjeći, a ja sam pobjegla od djeteta kako bih lakše pobjegla od muža. Pobjegla sam u samoću. Pored mene se svi moraju osjećati usamljeno. Večeras mi je sinulo da nikad nisam osjećala kako živim u braku, nisam se osjećala vezana bračnim životom, nisam bila udata, proživjela sam vlastitu negaciju braka i bračne institucije. Bježala sam od gadarije i nepravde; bježala od stajskog mukotrpnog zajedništva. Srećom velikom – nikad nisam bila osuđena na lijeganje u 'klasični' bračni krevet na vječnom dohvat tuđe potrebe. Ima li išta strašnije od građanskog bračnog kreveta, dvokreveta, i šuplje spavaće sobe s ormarima! Izbjegla sam – barem toliko! (...) Okrenula sam leđa odavno, ali večeras mi je sinulo da nikad nisam bila u braku, da sam ostala po strani i u školi, u razredu, bila sam pored nekog ali ne i s njim, pored braka ali ne i u braku. Bilo je to zajedničko stanovanje i još uvijek traje!”⁵⁹

⁵⁸ Ibid., str. 173

⁵⁹ Ibid. str. 486-487

Istraživanja o usamljenosti našla su se u paradoksu okolnosti pod kojima usamljenost nastaje: usamljenost se može osjećati unatoč postojanja nekih veza sa supružnikom, obitelji, susjedom ili prijateljima. Drugim riječima nije u pitanju količinska i prostorna povezanost, čak ni razina podrške, nego pitanje kvalitete samih odnosa, osobito nedostatak ili slom veze.⁶⁰

Skučenost obiteljskog života i količina posla i vremena koje obiteljske obaveze uzimaju od drugih potencijalnih interesa u kojima se pojedinac može ostvariti i time uspostaviti osjećaj ispunjenosti i manjak samoće, utjecao je na Divnu. Postojala je pomoć i podrška njene obitelji u odgajanju djeteta, što je značilo da se otvorilo minimalno vrijeme koje može posvetiti pisanju, ali općeniti manjak vremena koji može posvetiti svom umjetničkom i znanstvenom radu izvršilo je utjecaj na povećanje sumnje za osjećajem smisla u vlastite želje i porive: „I dok se moji roditelji žrtvuju, prihvaćaju moje dijete, ja sam zatrovana prigušivanjem vlastitih težnji, nedostatkom kontinuiranog rada, napadima razorne sumnje – ima li uopće smisla moja nemirna glad i posezanjem za perom. Čežnja za rezbarenjem. Vrijeme postoji tek u rečenici, izrezbareno na papiru. Samo rečenica briše prazninu svakodnevnog života.“⁶¹

U konstantnom žongliranju između obiteljskog posla i umjetničkog rada vidi se povećanje sumnje u smisao vlastitih osobnih želja koji se razlikuju od društvenih prisila.

„Neprekidno – osjećam se osamljena, čak i pored djeteta. Potrebno mi je osjećanje da s nekim živim i da nekog volim – a s Peđom živim samo u istoj sobi i to je sve. S njim se u meni sve neprekidno lomi i nikako da se slomi.

Osjećaj zatvorene perspektive.

⁶⁰ Franklin, Adrian S. On Loneliness // *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, Vol. 91, No. 4 (Dec., 2009), str. 343-354. JSTOR. (10.1.2019.), str. 344

⁶¹ Život kao voda hlapi, str. 173

Imam 34 godine i prokletu narav. Težim samoći i padam u očaj od samoće. Kada sam s djetetom rastrzavaju me planovi i 'ambicije'.⁶²

'Praznine svakodnevnog života' ispunja željama za nedostižnim ambicijama. „Ovaj tjedan pogurnula sam zbirku u štampu, pa će možda izaći do Nove godine. (...) Što bih drugo mogla željeti i planirati u osamljenosti kojoj ne vidim povoda! Jedino u takvim potezima osjećam ispunjenost; jedino me bavljenje nekom temom, koncentriranost u temi i na temi – može smiriti, sve drugo je prazan prostor, pustoš i male lokve nesporazuma.”⁶³

3.3. Tema nedostižnosti

Nedostižnost u Divninom dnevniku ima više značenja. Ono se može odnositi na čežnje za većim brojem životnih situacija (ideja 'neproživljenog'), nedostatak kvalitetnih društvenih kontakata, nedostižnosti životnog stila u kojem manje vremena provodi priklanjajući se malograđanštini, nedostižnosti razine umjetničke kvalitete svojih uzora, pa do nedostižnosti teksta dnevnika da prenese sav njezin unutarnji i vanjski svijet i da iz tog teksta naposljetku nastane njeno umjetničko djelo.

„Što hoću zapravo s mojim dnevnikom, što u dnevniku tražim?! Tražim ono što sam nesposobna da dohvatim. Dnevnik je nedostatak, znak da stalo promatram život koji me ne zahvaća.”⁶⁴

Povremenim čitanjem onog što u dnevniku je do tog trenutka napisano, Divna retrospektivno sagledava i procjenjuje sadržaj njenog dnevnika. U toj retrospekciji ona kritički i loše ocjenjuje sam sadržaj teksta dnevnika, nemogućnost da tekst dnevnika prenese ono iz njezinog unutarnjeg

⁶² Ibid., str. 216

⁶³ Ibid., str. 453

⁶⁴ Ibid., str. 539-540

i vanjskog svijeta, ali i prema onome što zapisuje se kritički osvrne na proživljeno ili neproživljeno u stvarnome životu:

„Dnevnik se osobito u zadnju godinu dana pretvorio u mjesto muke bez traga i najtanjeg iz kojeg bi mogao nastati poetski zapis, mala cjelina pjesme u prozi. Snovi su rijetki, sve je prorijeđeno i razmaknuto. Život bez doživljaja, život s brigama i društvenom rugobom, život s mojim pogrešnim i promašenim izjavama ljubavi (dva puta), samoća bez želje za nekim druženjem, sve se ukazuje kao jadno; ljubav je prvo nedostižna, a kad okrene lice onda me gleda ravnodušno kao smrt.“⁶⁵

„Čitala sam ovih dana i prelistavala sveske svog dnevnika unatrag -četiri godine. Ne sviđa mi se, nezadovoljna sam i iznenađena čime se to bavim, kakvim sam preokupacijama zauzeta u svojoj samoći. Izživljam neizživljeno! Trebalo bi prekinuti s ovom vrstom literature i života. Nisam pronašla život. Stojim nemušto pred beskonačnošću, vječnošću i Bogom. Tome sam uvijek bila okrenuta – beskonačnom! Promatram sebe kako stojim.“⁶⁶

Divna fokusom na neproživljeno i nenapisano dopire do kategorije autsajderstva. Bježanjem od malograđanskog prema visokoj umjetnosti i pojedinačnom pogledu na život koliko god ona naglašavala ideju nedostignutog, ipak dopire dalje od svojih sugrađana u svojim kriterijima željenog života. Izdaje znanstvene radove, izdaje zbirke poezije. U kovitlanju je odvajanja od svoje okoline umjetničkim nagonima i nedostižnosti potpunog pripadanja u umjetničke krugove i ostvarenog života. Stoga njezin dnevnik čitan potencijalno kao umjetničko djelo savršeno pristaje Mayerovom pogledu na osobitost i autsajderstvo u književnosti: "Književnost se pokorava kategoriji osobitosti. To vrijedi za stvaralački subjektivitet, kao i za osobitost oblika i sadržaja. Ona stalno obrađuje iznimke."⁶⁷

Nedostižnošću i nepripadanjem Divna izriče egzistencijalističke probleme postojanja i nepostojanja, života kojeg živi kao dalekog životu: „Moj život dalek svemu, udaljen od svega

⁶⁵ Ibid., str. 418

⁶⁶ Ibid., str. 559

⁶⁷ Hans, Mayer. *Autsajderi u književnosti*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1981., str. 10

što me okružuje. (...) Moja egoistična zatvorena osrednjost – ubija i moju žudnju iako upravo ovom žudnjom, čežnjom prepoznavanjem sebe u očima drugog čovjeka (upravo radi toga) opravdavam – objašnjavam svoju snenu zatvorenost u odnosu na stvarnost kojom sam okružena.“⁶⁸ U toj 'čežnji prepoznavanja sebe u očima drugog' ona traži sugovornike u drugim piscima, u Dragojli Jarnević, u A.B. Šimiću, Thomasu Mannu... Sve pisci koji su u vlastitim djelima iznosili marginalizirane društvene položaje i strepljenja višem. "Neobično je također da su se novootkriveni egzistencijalni autsajderi stalno iznova potajno međusobno povezivali. Oni se propisanom svijetu onih koji ne prekoračuju granicu suprotstavljaju za sebe, ali su također međusobno u savezu.“⁶⁹

Direktan primjer njezinog potajnog saveza jer povezivanje s Dragojлом Jarnević kroz čitanje njenog dnevnika: „Danas sam počela čitati dnevnik Dragojle Jarnević u rukopisu (Pedagoški književni zbor). Tako mi je dobro poznati taj svijet usamljenog bića. Otkrivam duboke podudarnosti. Dok čitam, kao da znam što će uslijediti, kakvo stanje duše i kao da znam da su i u najtežoj samoći trenuci sreće – neizbježni. I zanos je neizbježan kao i osjećaj nezaštićene bijednosti bića izloženog praznini. Uvijek je u pitanju dnevnik života usremljena k nedostižnom.“⁷⁰

Dok sugovornika nalazi u djelima autora s kojim u kontakt dolazi isključivo preko njihovih tekstova, iza sebe ostavlja neuspješan pokušaj članstva u književnoj grupi gdje je mogla s ljudima istih tendencija, stvaranja umjetničkog književnog rada, ostvariti komunikaciju o književnosti. Javno nastupanje i iznošenje vlastitih djela ipak nije za nju bilo pravo mjesto ostvarivanja veza i komunikacija. „Mene je uvijek na neki čudan način bilo stid književnih večeri na kojima sam nastupala ili samo prisustvovala. Čini mi se prosto, kao neko ogoljavanje,

⁶⁸ Život kao voda hlapi, str. 156-157

⁶⁹ Autsajderi u književnosti, str. 17

⁷⁰ Život kao voda hlapi, str. 280

kao bestidna golotinja to 'nastupanje' pred publikom – pred znatiželjnim ljudima. Sjećam se da ja u klubu mladih književnih početnika (kao na nudističkoj plaži) nisam voljela razgovarati sa kolegama i kolegicama – jer su se jednostavno svi nudili da pročitaju ili da kažu nešto o svojim 'stvarima'.⁷¹ Divna svoje mjesto nalazi u usamljenom pisanju: „Izgovorne riječi nalaze u meni odjek tek kada ostanem sama. Onda one izlaze ispod tamnih skrovišta i defiliraju izdužene, izdvojene jasnije i ja ih nesmetano promatram – i ustvari tek tada shvaćam, odgovaram – veselim se ili očajavam – sama s riječima.“⁷²

Egzistencijalistička nedostižnost povezana s pisanjem je najtekstualnija vrsta nedostižnosti koja se javlja u Divninom dnevniku. Izriče vlastito gledište na osobni i umjetnički doživljaj sposobnosti ili nesposobnosti da pisanje i tekst dopre do prethodne egzistencije u vantekstualnom prostoru. „Ne može se doprijeti do postojanja; pisanjem se ne može doprijeti do postojanja. Pisanjem i govorenjem samo se čeprka po literaturi, već prema raspoloženju izabire se neko ruho, privid, a iza toga postojim posve nijemo i tajnovito i nejasno; mogu misliti ovo ili ono, o ovom ili onom čovjeku, ali ne dopirem ni do sebe ni do tog čovjeka, ni do svog ni do njegovog postojanja. (...) Možda je postojanjem nešto ispunjeno, izvršeno tako da se obilje života potvrđuje obiljem, ali sve to posve neindividualno i zato mi ne možemo doprijeti do postojanja, zato što u odnosu na svoju egzistenciju možemo nastupati samo individualno. Sve umjetnost nastaju iz nemoći da se dopre do postojanja.“⁷³

⁷¹ Ibid., str. 46

⁷² Ibid., str. 55

⁷³ Ibid., str. 395

3.4. Zaposlenje koji odvlači od umjetnosti

„Traje ogromno i teško razdoblje moje povučenosti, spontane i prisilne povučenosti. Imam dogovore, razgovore neke i sastanke – ipak prati me stalni osjećaj izoliranosti.“⁷⁴

Divna Zečević je kroz zaposlen život okružena ljudima i stvara kontakte, ali ipak kroz posao u Institutu koji je blizak njenim interesima ne izražava potpuno zadovoljstvo situacijom. Zaposlenje stalno doima kao ono što ju vremenski odvlači od onog važnog, od bavljenja umjetnošću. Prije stalnog zaposlenja kad je podučavala druge žali se na situaciju da drugima za novac piše radove za školu i fakultet, dok za svoj rad ne ostavlja dovoljno vremena.⁷⁵ Konstantno povezano sa zaposlenjem se provlači i tema stalne bitke s vremenom. Vrijeme odlazi na sve druge strane i ostaje joj nedovoljno za umjetnost koja sama joj nudi bijeg u kvalitetnu komunikaciju kroz čitanja tuđih radova i koja bi joj potencijalno mogla ponuditi mogućnost za ostvarivanje manje izolacije i usamljenosti: „Dani prolaze, a čovjek kuluči. Moram postići ono što želim. Ne znam kako, ali osjećam da moram, jer je to život jer hoću da živim. Nedjelju dana skoro nisam napisala ni retka. Podučavanje je najmizernija stvar na svijetu. Naravno, ima još puno gorih. Jedino gdje čovjek nalazi sve, gdje osjećam da mi ništa ne manjka, to je područje umjetnosti. Jedino u stvaranju čovjek osjeća potpuno zadovoljstvo. Umjetnost je obećana zemlja. Najteže je biti u emigraciji radi novaca.“⁷⁶

Osim što je zbog posla u stalnoj borbi s vremenom, posao ju odvlači od 'života' u zatvorenost u svakodnevnu rutinu. Zatvorenost u takav način života uspoređuje sa samostanskim ćelijama.

„Živima onako kako ni u samostanu nisu živjeli najgorljiviji Božji zanesenjaci u vjerskom ludilu. Ispod devise 'ora et labora' meni je ostalo samo ono – labora! (...) Život mi je ugodan

⁷⁴ Ibid., str. 497

⁷⁵ Ibid., str. 26

⁷⁶ Ibid.

onoliko koliko ga sama učinim lijepim (...) Sama određujem svoj dnevni ritam života i to jeste samostalnost, samo je naporna i samotna.“⁷⁷ Zlatar za samostanske ćelije kaže da su najbolja metafora prostora bivanja u privatnom, bivanja „odvojen od drugih, prepušten na milost i nemilost vlastitoj samoći.“⁷⁸ S obzirom na to da Divna uspoređuje svoj rutinski život sa samostanom, ali odaje dojam da se u njega nije samostalno zatvorila, prema Zlatar bi se radilo više o zatvoru: „Sličnosti na fizičkoj razini — stol, stolica, postelja — odnosno, posvemašnji asketizam i odricanje od oblika tjelesnoga komoditeta, u suprotnosti su s temeljnom razlikom tih dvaju prostora: za upućivanje u samostansku ćeliju potrebna je prisila nad samim sobom, to je dobrovoljna izolacija. Zatvor je, s druge strane, društvena prisila, nedobrovoljna izolacija: osuđivanje čovjeka na samoga sebe zato što je napravio *društveni* prijestup.“⁷⁹ Divna jednim dijelom namjerno sebe miče od društva u usamljenost pisanja dnevnika i u 'druženja' s literarnim djelima i taj dio poželjnog zatvaranja od drugih jest usporediv sa samostanom, ali ovaj 'samostan' o kojem piše jest prisilan. Ovdje se radi o malograđanskom svakodnevnom zaposlenom odraslom životu gdje zaposlenje toliko pritisne i oduzme vremena i van okvira osmosatnog radnog dana, da ne ostavlja energije za život van toga. Time i sam posao stvara podlogu da ispunjenje želja, a to je uron u umjetnički rad i pronalaženje kvalitetnijih kontakata, ostane nedostižan i hrani i dalje usamljenost u dnevniku.

⁷⁷ Ibid., str. 437

⁷⁸ Konstrukcija privatnosti: prostor teksta

⁷⁹ Ibid.

3.5. Nacionalnost i usamljenost

Za Divnu Zečević nacionalnosti nije bila kategorija prema kojoj se imala potrebe identificirati: „Nije mi posebno stalo ni do Boga ni do politike, ni do bilo kakve opredijeljenosti.“⁸⁰ Izolacija koju doživljava u Hrvatskoj kao pripadnica srpske nacionalnosti dolazi izvana elementima koji su prekidač shvaćanja o vlastitoj marginalnoj poziciji u očima drugih.

Još od studentskih dana kada je pisala rad o pjesništvu A.B. Šimića i radila u Muzeju Srba, shvaćala je da iako ona rad na pjesništvu Šimića smatra bavljenje svojim pjesnikom, u očima drugih je ona Srпкиnja koja se bavi Hrvatima. Te nacionalističke kategorizacije stavljaju ju u marginaliziranu skupinu zbog čega u dnevniku su vidljivi izolacijski i usamljeni elementi.

S obzirom na vlastiti umjetnički pjesnički rad, htjela je biti članicom društva koje se tada nazivalo Društvom književnika Hrvatske. Potvrđeno članstvo u 1988. godini izazvalo je pozitivnu reakciju u dnevniku: „To je jedino društvo kojeg sam oduvijek željela biti članom. Često sam pogledala na zgradu na Trgu Republike 7 u kojoj je DKH i u koju nisam mogla ući u „legalnom“ svojstvu člana; bio je to znak koji je potvrđivao moju osamljenost. Iako nisam za javne nastupe, to će ipak proširiti krug ljudi s kojima ću se susretati i razgovarati; proširuje se mogućnost suradnje.“⁸¹

Razdoblje zadovoljstva i pozitivnog pogleda na mogućnost povećanja društvenog kruga ubrzo bude prekinuto. S obzirom na situaciju da je Društvo za delegaciju u Ljubljanu poslalo one koji su nacionalno 'čisti', ponovno se u vezi Društva javlja usamljenost i osobna želja za odlaskom iz Društva: „Društvo književnika Hrvatske poslalo je u Ljubljanu nacionalno čistu delegaciju (...) Čini mi se da ću uskoro istupiti iz Društva, a tek što sam 'ušla'! Osjećam gađenje, moja usamljenost je zaprljana sa svih strana. Teško je u prljavštini biti sam.“⁸²

⁸⁰ Život kao voda hlapi, str.339

⁸¹ Ibid., str. 411

⁸² Ibid., str. 413

Efekti nacionalističkih tendencija njene okoline osobito se u dnevniku tematski razvijaju kroz kasne osamdesete kada u Hrvatskoj raste sve veća netrpeljivost prema srpskom narodu. 1988. godine nakon skupštine Hrvatskog filološkog društva iznosi pojačanje usamljenosti zbog rasprava o ustavne formulacije jezika: „Bila sam na godišnjoj skupštini Hrvatskog filološkog društva i vratila se usamljenija nego što sam otišla. Usamljena ne samo zato što sam progovorila samo nekoliko pozdrava i nitko mi nije prišao, sve distancirano (...). Usamljenost je, međutim, dublja jer dolazi do razmimoilaženja oko ustavne formulacije jezika. Najveća većina je za to da ostane formulacija, da je u upotrebi u Hrvatskoj „hrvatski književni jezik“: predlaže se da to bude naziv: „hrvatski ili srpski odnosno srpski ili hrvatski' (hrvatskosrpski i srpskohrvatski jezik). (...) da se izdvojim javno i definitivno mislim da ne bih mogla opstati i ovako nije lako, a kamoli onako!“⁸³

Ćirilično pismo na kojem najavljuje objavljivanje pjesničke zbirke kroz razdoblje rata je ono koje nju gura u jaču izolaciju. Unatoč apolitičnosti njenog života ipak ju je stanje s krajem osamdesetih i kroz devedesete natjeralo da aktivno postupcima pokaže vlastitu marginalnu poziciju kao pripadnice srpske manjine u razdoblju kad je u Hrvatskoj takvo izražavanje za pojedinca bilo opasno. Izoliranost je rasla od 1988 do kraja rata u Hrvatskoj, i njen dnevnik je ovdje očito bio mjesto gdje za nju opasne stavove mogla iznijeti. (1993. godina: „Svaki, baš svaki dan, nekoliko puta na dan, pomislim da se možemo vratiti u provaljen stan ili da nas noću mogu napasti u stanu.“⁸⁴)

Autsajderstvo koje je potaknulo još veću usamljenost jasno je u refleksiji 1993. godine. Divna navodi kako je unatoč rada i objavljenih djela ostala nepriznata. Vidi se nezadovoljstvo neproživljenim i nedostignutim, ali vidi se i da osim razvoja rata i političke situacije, ujedno i starenje potpomaže marginalizaciji: „Povrh svega došao je rat koji me gura u stranu, premda

⁸³ Ibid., str. 412-413

⁸⁴ Ibid., str. 497

rat sve intelektualce gura u ništavilo, meni je teže. (...) Istovremeno – svega sam svjesna, samo to mogu jedino postupno zapisati. Starenje, bijeda – oskudica, rat, usamljenost, izoliranost i tuga jer mi se čini da nisam cijenila mlade i mlađe godine; suviše sam bila opterećena kompleksima da bih znala cijeliti dane mlađih godina. Promašila sam u ljubavi. Stojim u Zgbu usamljena kao prije trideset i sedam (osam) godina kad sam stigla iz Osijeka.“⁸⁵

Starenje, marginalizacija i usamljenost

Jačanje Divnine izoliranosti i usamljenosti kroz devedesete godine dvadesetog stoljeća, u posljednjem desetljeću njenog redovitog pisanja dnevnika prije konačne nesposobnosti zapisivanja zbog razvoja Parkinsonove bolesti, simptom je većeg broja faktora koji su van njezine kontrole i mogućnosti utjecaja. Usamljenost i izoliranost toliko prevladaju da izrazito prevagnu među drugim temama.

Eksterne okolnosti su se strovalile na Divnu. Navršenih 60 godina, dijagnosticirana Parkinsonova bolest, općenito društveno marginaliziranje starijih ženskih osoba, odlazak u mirovinu, osamostaljivanje vlastite kćeri i njen odlazak iz obiteljskog doma, političko-ideološko negativno gledište na pripadnike srpske manjine u Hrvatskoj, sve je to pritislo Divnu i izrazito se reflektiralo na sadržaj dnevnika.

Krug kolega akademskom i umjetničkom okruženju kao i u društvu općenito pozadina su za prikaz problematične i izolirane pozicije žene: „Žene se bore za malo perifernog udjela u znanosti i umjetnosti – i za stajanje mjesto – plaćaju lihvarske kamate svakodnevno. Nema ništa osamljenije od moje periferije.“⁸⁶

⁸⁵ Ibid., str. 496-497

⁸⁶ Ibid., str. 298

Revoltirana dvostrukim standardima koji postoje u njeno vrijeme (kao i danas) uspoređuje svoje stanje s alternativnom situacijom u kojoj izvrće situaciju u mušku varijantu: „Ja nisam ono što građanski pisci dirljivo naziv 'usamljena žena', ja mogu biti jedino usamljena kao čovjek i kao zvijer! Tko je kada seruckao – o usamljenom muškarcu!!?“⁸⁷

Emancipatorske tendencije Divne u patrijarhalnom društvu, neuzvrćena ljubav, podnošenja društvenog neprihvatanja životnog stil u kojem zadovoljstvo nalazi u književnom radu i bježanje od društvenosti i svakodnevnih površnih komunikacija su neke od tematskih područja gdje su jasni dvostruki standardi iz godine 1973., za koje bi mogli reći da su u društvu još i danas: „Moja bi sudbina mnogo bolje pristajala nekom muškarcu: izjaviti ljubav i ostati bez odaziva, pisati pjesme i baviti se naučnim radom, živjeti usamljenički i čudački, biti nedruštven i sobom zaokupljen, biti zaokupljen trajno nekom glađu za životom duha – sve je to prikladno za mušku osobu nego li žensku sudbinu. Ako ništa drugo – barem u društvenom pogledu lakše je, čini se, muškarcu snositi mušku sudbinu.“⁸⁸

Izlozi knjižara koje proučava 1987. također izražavaju problem dvostrukih mjerila. Divna se reflektira na same dnevnike koje pišu ženske osobe i 1987. godine primjećuje situaciju da je i u ekonomskom svijetu djelo ženskog autora manje cijenjeno: „Po izlozima knjižara gledam ima puno izdanja dnevnika žena, i sve su te knjige ipak nešto jeftinije u odnosu na ostale knjige; to pokazuje da se ipak računa s manjim interesom za žensko pisanje (općenito uzevši).“⁸⁹

Refleksivne elemente koju starost sa sobom donosi ujedno i cementira uvjerenje da usamljenost ostaje kao neizbježno stanje. „Da otvorim svoj dnevnik od prije 10 godina – vidjela bih sigurno da sam bila isto raspoložena i usamljena kao i danas u 53. godini života. Kad je u pitanju samoća – uvijek sam jednako 'mlada', jednako usamljena, ili se ipak ta usamljenost očajno

⁸⁷ Ibid., str. 291

⁸⁸ Ibid., str. 240

⁸⁹ Ibid., str.399

potencira jer se s godinama smanjuje nada u sve i za sve.“⁹⁰ Odlaskom u prisilnu mirovinu s obzirom na zdravstveno stanje otpali su i planovi preseljenja i osamostaljenja.

Asketizam protiv kojeg se pokušala boriti odnio je pobjedu s odlaskom u mirovinu i razvojem bolesti zbog koje je ostala zatočena u četiri zida ovisna o tuđoj pomoći. „Došlo je vrijeme, umorna sam, ali ako odem u penziju potpuno ću utonuti u ništavilo svoje bolesti i ostat ću zatvorena u stanu kao u grobnici! (...) Prijeti mi definitivni zatvor u betonskoj stambenoj kutiji, nepomičnost, sve teža i teža bolest i meni ostaje još jedino mogućnost da se borim dok se mogu micati bilo kako, da se borim s ništavilom.“⁹¹

4. Zaključak

Nota intimnosti koju dnevnik daje doprinosi izražavanju koji nije društveno prihvatljiv. Divnin dnevnik daje uvida u mnoge vantekstualne i povijesne činjenice koji bi se mogli naći i u drugim tekstovima drugih žanrova. On sadrži mnogo društveno neprihvatljivih mišljenja, doživljaja i reakcija za koje možemo pretpostaviti da su svoje mjesto našli isključivo u samom tekstu dnevnika. Rad, obitelj, borba se malograđanskim životnim stilom i dvostruka mjerila seksističkog društva, osnovne su pozadine dnevnika koje daju povod da se glavna stavka istakne i objasni, a to je Divnina izoliranost i usamljenost.

Opsesije je mogla znanstveno artikulirati kroz književno-znanstvene radove, ali njeni afiniteti bili su viši od toga, a profesionalno-društveni kontakti neispunjavajući i usamljujući. 'Emigrirajući radi novca', kako sama Divna piše u dnevniku, u životne i poslovne aspekte koji obogaćuju društveni i poslovno-biografski tekst, u autobiografskom predjelu ono je punilo njen vlastiti dnevnik negativnim sadržajem.

⁹⁰ Ibid., str. 450

⁹¹ Ibid., str. 592

Malograđanske svakodnevne obaveze, cikličnost života na radnom mjestu i bavljenje obiteljskim poslovima doživljava kao samostanski život. Konstantan pritisak rada ostavljao je malo vremena za njen umjetnički rad, a s obzirom na količinu napisanog dnevničkog teksta, i ono vremena što jest imala za sebe provodila je pišući tekst za koji ni nije predviđeno da uspostavi Divnu Zečević kao javno ime autorice, s obzirom na posthumnu objavu dnevnika i ostvarenu javnu recepciju tek desetljeće nakon njene smrti.

Javno i privatno se isprepliću u obitelji koja istovremeno jest javno određena definicijama i društvenim prisilama za njeno osnivanje, ali i vrući kotao privatnosti. Elementi obiteljskog života koji su sadržani u Divninom dnevniku začinjani su dozom društvene prisile i pomanjkanjem snage da joj se odupre. Obitelj koja se u društvu smatra osnovnim osloncem pojedinca i veliki uspjeh u nečijem životu, u Divninom dnevniku se prikazuje kao prisilnim prihvaćanjem konvencija. Obitelj nije prikazivala kao uporište, ni kao njen veliki uspjeh, nego potpuno suprotno, izvorijem još veće usamljenosti i trošiocem vremena koji se mogao utrošiti na vlastiti umjetnički rad. Sve to s dozom ljudske topline prema ljudima s kojima se, pod prisilom, odlučila zatvoriti.

Epidemija usamljenost sve se više spominje kao opasnost u suvremenom društvu unatoč sve većoj mogućnosti da se ljudi u današnjem svijetu povežu. Što nije nelogično, jer društveni kontakt jest ostvaren kada poveznica postoji, a po definiciji usamljenosti ona sama ne postoji ako je kontakt uspostavljen. Time se rasprave o usamljenosti nalaze pod tabu temama.

S obzirom na razvoj tabu tema i prostora privatnosti u dnevnicima kroz povijest, dnevници su odlični temelj za obradu razvoja granica intime i javnoga. Ali tekst dnevnika lako bude odsječeno od tekstova koji cirkuliraju društvom. Njihovi autori često same dnevnik pišu i zadržavaju u svojoj intimi do vlastite smrti, a recepcija dnevnika bude prepuštena vremenu kada živeći stvarni čitatelji nisu više suvremenici autora tek javnosti objavljenog dnevnika.

Tekstovi dnevnika kad uđu u cirkulaciju, usporedivi su s drugim dnevnicima u obradi intimnih i tabu tema. Dnevnik Divne Zečević koji je imao sretnu sudbinu zahvaljujući njenog bližoj obitelji da sam dnevnik prepuste NSK, ali i daljnjoj uredničkoj obradi u svrhu objavljivanja.

Ostaje samo da se postojeći tekst sagleda s dozom i ljudske empatije prema ljudskoj boli, ali i dozom razumijevanja za ograničenost uvida u cjelokupan život pojedinca samo kroz tekst. Dnevnik kreira tekst, tekst koji sagledan kao književni ili povijesni, ponovno jest tekst sa svojim formalnim i kulturnim kontekstom. Kroz svoju kreaciju, ono postaje istovremeno kreacija neproživljenog i negacija ostalog proživljenog. Negativna selekcija dnevnika odaje počast pričama koje se nisu dogodile i negira događaje koji nisu ispričani.

5. PRILOG

Kronologija života Divne Zečević⁹²

1937. rodila se 30. srpnja u Osijeku u kojem je provela djetinjstvo i pohađala osnovnu školu
1955. završila gimnaziju i maturirala u Osijeku
dolazi na studij u Zagreb
1960. 5. srpnja diplomirala anglistiku i jugoslavistiku na Filozofskom fakultetu u Zagrebu
1961. 1. travnja počinje raditi u Muzeju Srba u Hrvatskoj
1965. 13. rujna daje otkaz u Muzeju Srba
magistrirala na poeziji Antuna Branka Šimića
1966. 1. travnja počinje raditi u Institutu za narodnu umjetnost u Zagrebu
1967. 14. siječnja udala se za Petra Zdunića
16. srpnja rodila kćer Marijetu
1971. od veljače do travnja na studijskom boravku u Saveznoj Republici Njemačkoj
1976. objavila zbirku pjesama *Netremice*, Revija, Osijek
1978. u suautorstvu s Majom Bošković-Stulli objavila knjigu *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 1, Usmena i pučka književnost, Liber – Mladost, Zagreb, u kojoj je njezina dionica „Pučki književni fenomen“, str. 357-638.
1980. 16. lipnja doktorirala temom „Pučko književno štivo u hrvatskim kalendarima prve polovice 19. stoljeća“
1981. u siječnju i veljači na studijskom boravku u Saveznoj Republici Njemačkoj
1982. objavila dvosveščanu knjigu *Pučko književno štivo u hrvatskim kalendarima prve polovice 19. stoljeća (I-II)*, Izdavački centar „Revija“, Osijek
1984. upisala kolegij na Institutu za teološku kulturu laika na Katoličko bogoslovnom fakultetu u Zagrebu i pohađa predavanja do 1986. godine
1985. objavila knjigu *Dragojla Jarnević*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – Sveučilišna naklada Liber, Zagreb

⁹² Život kao voda hlapi, str. 619-20

1986. objavila knjigu *Književnost na svakom koraku. Studije i članci*, Izdavački centar „Revija“, Osijek
1987. u ožujku i travnju na studijskom boravku u Saveznoj Republici Njemačkoj
1988. objavila knjigu *Hrvatske pučke pjesmarice 19. stoljeća. Svjetovne i nabožne*, Izdavački centar „Revija“, Osijek
1990. objavila zbirku pjesama *Pjesme i fragmenti*, Prosvjeta, Zagreb
1991. objavila knjigu *Prošlost u sadašnjosti. Popularnost pučkog književnog mišljenja*, Izdavački centar „Revija“, Osijek
1993. objavila knjigu *Strah Božji. Hrvatske pučke pripovijedi 18. stoljeća*, Izdavački centar Otvorenog sveučilišta Osijek, Osijek; Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb
1995. 29. rujna dijagnosticirana joj Parkinsonova bolest
1997. objavila zbirku pjesama *Autoportret s dušom. Pjesme u prozi*, Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, Zagreb
2002. umirovljena
2000. objavila knjigu *Poželjne biografije. Životopisi svetaca 18. i 19. stoljeća u hrvatskoj književnosti*, Durieux, Zagreb
2006. 20. svibnja umrla u Zagrebu

6. LITERATURA

Booth, Richard. Toward an Understanding of Loneliness // *Social Work*, Vol. 28, No. 2

(March–April 1983), str. 116-119. *JSTOR* (12.12.2018.)

Dobos, István. Autobiographical Reading. *Spectrum Hungarologicum*, Vol. 3. 2010. URL:

<https://jyx.jyu.fi/bitstream/handle/123456789/26895/110505SH3egyben.pdf;sequenc=1>

(19.6.2018.)

Felski, Rita. *Namjene književnosti*. Zagreb : Naklada Jesenski i Turk, 2016

Finci, Predrag. *Osobno kao tekst*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2011

Franklin, Adrian S. On Loneliness // *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, Vol.

91, No. 4 (Dec., 2009), str. 343-354. *JSTOR*. (10.1.2019.)

Gilmore, Leigh. *The limits of autobiography: trauma and testimony*. Ithaca; London: Cornell University Press, 2001.

Hans, Mayer. *Autsajderi u književnosti*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1981.

Janeković- Römer, Zdenka. O pisanju povijesti i znanju o prošlosti. U: N. Budak [et al.], *Zbornik Mirjane Gross*. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za hrvatsku povijest, 1999. str. 445-458.

Ott Franolić, Marija. *Dnevnik usmjeren nedostižnom: svakodnevnica u ženskim zapisima*.

Zagreb: Disput, 2016.

Paperno, Irina. What Can Be Done with Diaries? // *The Russian Review*, Vol. 63, No. 4 (Oct.,

2004), str. 561-573. *JSTOR*. (23.08.2018.)

Zečević, Divna. *Život kao voda hlapi: izbor iz dnevnika 1961-2006*. Zagreb: Disput, 2017.

Zlatar, Andrea. *Autobiografija u Hrvatskoj: nacrt povijesti žanra i tipologija narativnih oblika*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998.

Zlatar, Andrea. Konstrukcija privatnosti: prostor teksta, 2001. URL:

<http://www.matica.hr/kolo/286/konstrukcija-privatnosti-prostor-teksta-19898/>

(21.10.2018.)